

Il romontsch - bia variaziun ell'unitad

Autor(en): **Solèr, Clau**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **107 (1994)**

PDF erstellt am: **15.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-235962>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Il romontsch – bia variaziun ell'unitad

Clau Solèr

- *Jeu hai insumma buca bugen il rumantsch grischun!*
- *Jeu hai era buca bugen il sursilvan.*
- *Tgei haveis vus bugen?*
- *Jeu discuorel bugen romontsch cun quels che san – e tudestg leu, nua che mes partenaris san buca romontsch.*

Interessants ei il fatg che nus havein empriu pér zacu en scola che quei che nus tschontschien seigi «sursilvan». Per nus era quei semplamein romontsch.

Dil reminent eis ei buca in bien segn, sch'ins declara in lungatg sco object d'amur. Schegie che quei para dad esser ina honur, eis ei diltuffatg absurd. Il lungatg, seigi quei romontsch, tudestg ni talian, ei per mintga carstgaun in mied d'expressiun e da comunicaziun, in vehichel per saver crear e mantener relaziuns socialas en ina gruppa, il bia en vischnaunca.

Lungatg scret

Tut las emprovas da classificar, da restrenscher il lungatg sco «sursilvan» ni sco «sutsilvan» ein nuot auter che arbitraras, da genner ordinond per amur digl uorden. Ellas midan insumma buca ils lungatgs ed els vegnan sulettamein impedi en lur vitalitad, sch'ins siara els en in corset. La codificaziun dils lungatgs, la moda da scriver in lungatg ei ina convenziun che attribuescha malamein bustabs a suns.¹ La scartira ei in'operaziun auxiliara per conservar, per mantener informaziuns, denton buca il lungatg sez. Ella ei sco ina fotografia, in maletg plat momentan dalla realitad da treis dimensiuns ch'ei permanentamein en moviment. La fuorma scretta dad in lungatg savess ins era cumparegliar cun il sistem da notas ella musica. Negin vegn a pretender ch'ina partitura seigi musica, ella daventa pér lu musica, sch'ins ei stgis da sunar ni cantar las notas. Omisdus systems, ton las notas da musica sco las letras da nossa scartira, ein il resultat da convenziuns. In text ei nuot auter ch'ina presentaziun visuala dil lungatg tenor reglas. Che quei sistem grafic, la scartira, ei fleivels, ves'ins vid las difficultads ch'ins ha da scriver tons e tons suns² e ch'in text piarda l'originalitad dil plidader ni dalla plidadra.

Sco affons stuein nus emprender en scola inaga da transponer ils suns en segns e lu en ina secunda fasa da scriver ina sintaxa cun construcziuns beinformuladas e plaidis ch'ei el vocabulari, ch'ei decretai sco corrects. Ils lungatgs da scartira restrenschan eifer reglas stretgas il lungatg discurreu, e nus schein valer quei. La normaziun ei necessaria per garantir che biars sappien scriver in lungatg e capir el. Ella duei denton mai esser ina restricziun per il lungatg plidau ch'ei gie il primar. La scartira ei, jeu repetel aunc inaga, in sistem arbitrar³ senza referenza psicologica. Il patratg ei abstracts e daventa pér lu plaid, cura ch'ins discuora ni reflectescha certs patratgs.

Avon entgins onns ei in affon vegnius en stizun ed ha dau a mi in cedel cun quels segns grafics:

(1) 2 pags fleisches⁴

Jeu hai capiu, e quei «sistem» ei staus sufficient, denton strusch tenor convenziun. La medema experientscha fagein nus mintgadi, sche nus legin texts nuncorrects tenor la norma e capin tonaton els. Fussen l'ortografia e la scripziun stringentas, da gronda impurtonza, lu significass mintga sbagli ina malcapientscha. Quei fa el buc, perquei che nus havein l'habilitad dad interpretar. In auter exempel per la valur relativa dalla scartira semuossa fetg bein el suandont cass. Il «sursilvan da priedi» sedistingueva dil «sursilvan da messa» entras la differenta moda da scriver certs plaidis.

(2) <i>ilg</i>	<i>igl</i>
<i>vengan</i>	<i>vegnan</i>
⁵ <i>Deus</i>	<i>Dieus</i>
<i>gliergia</i>	<i>gloria</i>
<i>uffon</i>	<i>affon</i>
<i>misericorgia</i>	<i>misericordia</i>
<i>perder</i>	<i>piarder</i>

Era tier ils nums da famiglia *Caveng* e *Cavegn* setract'ei mo da duas modas da scriver ch'ei sesviluppadas sin fundament dallas differentas tradiziuns.

Sin fundament da convenziuns e discussiuns han ils Sursilvans reformai cedi ed acceptau la moda da scriver dalla Cadi. Era ils Lumnezians ein vegni malamein sut las rodas. Entras quei sacrifici ei la variaziun vegnida restrenschida, e cheutras han ins contonschiu ina moda da

scriver empau pli generala, per l'entira Surselva; quei denton senza midar las modas da tschintschar els vitgs. Fertion ch'ins posseda pia in standard regional per scriver⁶, ei in tal standard oral, plidau, ina ficziun, gie schizun in'illusiun, cunquei che mintga plidader e mintga plidadra discuora cun sia «bucca locala»⁷, schegie ch'ins emprova d'evitar ton sco pusseivel quels tratgs locals.

Els tgaus sesanfla il lungatg discurreu, in lungatg diltuttafatg individual, quel da mintga persuna en sia vischnaunca. Quei ei l'unica identificaziun pusseivla viers in lungatg.

Ton la tschontscha locala sco ina fuorma standardisada han lur dretg d'existenza, denton mintgamai en diever e funcziuns differentas e fixadas. Quei dualissem encurschein nus il meglier tier il tudestg scret ed ils dialects svizzers. Vulesses vus forsa imprendder da scriver «Schwyzer-tüütsch» e tgeinin?

Ina semeglia

Per exemplificar quella relaziun duala denter lungatg individual e la fuorma scretta per ina regiun lein nus duvrar in maletg, ina semeglia, numnadamein il tgau per il lungatg individual plidau e la capiala per ina fuorma scretta. Mo en cass ch'ei plova, cuvier'ins il tgau cun ina capiala ni capetscha, senza gronda forza identificatoria.⁸ Ellas protegian mo per part il carstgaun, ed ellas muntan la fuorma individuala da scriver per sesez notizias e cedels e possedan negina forza normativa.

Denton capialas da plievgia duvrein nus mo cura ch'ei plova, ed aschia ei era la fuorma scretta da nies lungatg mo in utensil per leger e scriver.⁹ Nus discurren e tedlein il dialect local, ual sco nus sperein ch'ei seigi il pli savens bial'aura. Il parisol ei pli gronds e cuviera plirs tgaus encunter la plievgia. Sch'el ei buns, lu duvrein nus suten negina capiala.

Per duvrar in parisol ston ins secunvegnir inaga dalla colur ch'el duess haver, e lu ston tuts star ensemen. Era ston ins renunziar alla capiala individuala – en quei cass da pintga muntada. Il sursilvan scret savess esser il parisol per empau gliעד, denton buca per tuts, ed el protegia buca tut la schuiala.

En Surselva

Il sursilvan¹⁰ standardisau ei nuot auter ch'in product artificial ch'ei semidaus duront ses 350 onns d'existenza spirontamein sin fundament

dad intervenziuns arbitraras.¹¹ Enstagl da risguardar el sursilvan da scartira tut las fuormas discurridas dalla regiun pertuccada, la Foppa, Lumnezia, Cadi, Tujetsch e Medel e da far ordlunder ina fuorma cumineivla, han ins priu pli u meins quei che vegn discurriu ella part sura dalla Cadi sco norma.¹² Per tuts auters che quels dalla Cadi sa la fuorma scretta dil sursilvan esser ina fuorma dètg differenta dil dialect local, ed ins sto emprender la fuorma diglossica duront il temps da scola. Cheu mo entgins exempels che muossan la variaziun dialectala cun la fuorma standardisada el sursilvan:¹³

(3)	<i>Lumb.</i>	<i>Breil</i>	<i>Flem</i>	<i>Tujetsch</i>	<i>scartira</i>
	maisa	moisa	méisa	maisa	meisa
	siat	sèt	siat	siat	siat
	fiasta	fèsta	fàsta	fiasta	fiasta
	liaur	leur	lèur	liur	lieur
	paun	poun	peun	paun	paun
	femna	fèma	fèma	femna	femna
	jau	jèu	èu	ju	jeu
	el dierma	dierma	dierma	dorma	el dorma
	il gi	il gi	il gi	al dè	il di
	ch'el agit ¹⁴	agi	agic	tg'el vegi	ch'el hagi
	grastga	grazia	grazia, -tga	grazia	grazia
	ravgia	ravgia	rabgia	rabia	ravgia
	pitgava	pitgava	pitgèva	pitgèva	pitgava
	chistià	castigiè	castigiè	castiè	castigiar
	cavrè	cavrè	curé	tgavrè	cavrer
	resgià	resgià	rasgà	resgè	resgiar
	astgà	astgà	ascà	astgà	astgar

Quels da Surrein numnan sesez *neus*, quels da Vella *nous* e scrivon persuentar «nus». Sche nus schein a Lumbrein:

(4) *quai vai jau enzuma bo ge¹⁵ cursera*

ei quei apparentamein diltut falliu per sursilvan e nus stuein scriver:

«quei hai jeu insumma buca detg questa sera»

Era a Tujetsch tun'ei auter, sch'ei vegn 'risdau':

(5) *quai vaiu inzuma betga detg questa sèra.*

Quels exempels, sper tut igl auter discurriu, demonstreschan la variaziun orala dad ina vart e da l'otra la differenza diglossica enviers la fuorma scretta, standardisada.

Insumma buca vera ei la pretensiun ch'il sursilvan scret – ed era auters idioms – seigi adina staus aschia sco quei ch'el sepresenta oz.

(6) *Dei minchi'on ilg Atun vangir purtau avont Cumin, cur ei deig vangir Scargau dad Alp, cun questa declaraziun, c'avont Scargar deigig nagin, da nagina Sort bieschia manar or da l'Alp, S'antalli quella par laschar ir Sin la pastira, ner anzanu'uter enten don, Senza lubientscha d'ilg Oberkeit. Aschia dei er tut vangir cargau ad Alp, a nagins vadels vangir tani a casa, sco antroquan ussa ei d'aventau, sut fallonza.*

Er dei minchi'on flissia- a Sufficientameng Suenter las gassas ad anturn ilg funs, nua ch'ilg ei pastira, vangir claus, a Sch'ei vangissan afflai anchins, ca fussen liederlichs, scha dei ei minchi'on vangir pindrau, numnadameng Xr 2. par tschunckeisma, a Sur da quei Sin don a cust da quels, ch'ean liederlichs, dei ilg Oberkeit far clauder.¹⁶

Quei text da 1696 variescha pulitamein dil standard dad oz e Vus saveis ch'ei deva entochen els onns 30 sursilvan «da priedi» e «da messa». Pia cuarcla gnanc quei famus «tetg» sursilvan l'entira regiun. Semover cun parisol ei stentus, malemperneivel e disturba ils vischins; gie ei schizun prigulus e savess ir en gl'egl.

Per che tuts possien semetter a suost, naven dil Badus entochen giudem l'Engiadina, cunvegn ei da construir in tetg. Quel ei pusaus meglier, sin tuttas tschun petgas, ei pli resistents, mo pretenda il consentiment da tuts. Il tetg per tut ils Romontschs savess e duess esser il rumantsch grischun.

Tgei ei il rumantsch grischun buc?

Il rumantsch grischun ei buca in niev lungatg! Il rg tuna era buca mal sco quei ch'igl ei vegniu scret; el tuna insumma buc. Era aud'ins

negin *hagi* sursilvan, mobein *agit*, *agi* e *vegi*. Il rg ei era buca pli bastardisau che tschels idioms screts. Tuts ein convenziuns pli u meins vischinas a fuormas discurrendas per fixar graficamein, il lungatg per ina regiun definida arbitraramain ed adina artificials. Negin dils idioms screts ha ina relaziun directa, ligionta, totala cun ina fuorma discurrenda. Da natira ein tuts lungatgs senza scartira, ed ins nescha en in lungatg udiu e plidau.¹⁷ Per saver leger lungatg, ton ils schinumnai idioms sco il rumantsch grischun, ston ins saver reglas da transformaziun, reglas da leger e scriver.¹⁸

Tgei ei il rumantsch grischun?

Il rg ei ina convenziun da scriver romontsch per tuts Romontschs. El ei il sistem da notas valeivel per tut ils Romontschs dil cantun Grischun. Sco tetg sa el remplazzar tut ils parisols. Sia fuorma ei democratica e sebasea sin il cumineivel da tut las tschontschas romontschas.¹⁹ Il rumantsch grischun ei la pli bassa cunvegnientscha pusseivla denter tut ils idioms. Fuormas diltuttatg jastras per ina regiun vegnan consequentamein buca integradas el rumantsch grischun; *buns* > *bun*, *nies* > *noss* plinavon *ü* ed *ö*.

Las fuormas screttas ein parisols, tetgs en cass da plievgia. Sco ins drova plitost da rar protecziuns encunter la plievgia, aschia ei la fuorma scretta dil lungatg era mo d'impurtonza relativa. Il rg ei consequentamein era mo leu actuals, nua ch'ins ha da scriver per tut ils Romontschs.

Pertgei drov'ei in sulet romontsch da scartira?

Il svilup dils davos onns ha dau al lungatg scret tut autras dimensiuns, ed il lungatg sto s'adattar als basegns da communicaziun. Ils gronds lungatgs semoderniseschan per part automaticamein, per part cun la controlla d'agens instituts. Cunquei che quels lungatgs ein sezs producents da texts, succeda quella midada senza ch'ils lecturs hagian la minima pusseivladad d'intervegnir.

Da tschella vart ei il territori romontsch vegnius inundaus dil tudestg, e quei massivamein. Sch'ins discurreva pli baul da vischnauncas alla periferia e manegiava entginas, ein oz tut las vischnauncas suttamessas ad immigraziuns. Buca mo quei, era nus vivin als cunfins, seigi sper vischins tudestgs, seigi cun informaziuns, discussiuns e lectura tudestga.

Ord quella raschun ei la Ligia romontscha sfurzada, sch'ella vul ademplier siu duer da mantener il romontsch, da remplazzar tut il tudestg pusseivel entras il romontsch. Quei ei denton mo pusseivel, sch'ins sa far quei per tuts en ina fuorma. Per far tut en 5 fuormas mauncan la gliעד ed ils raps, e manegiar ch'ei mondi sco tochen dacheu ei in'illusiun. Il vargau cumprova quei eclatantamein. Interessant eisi da constatar che ual bancas, segiradas, quellas fatschentas che capeschan in tschuat dall'economia, han beneventau la fuorma unitara e drovan stediamein rumantsch grischun. Il sequent cass demonstrescha la midada fundamentala ella situaziun dil romontsch.

Il cantun Grischun ha l'obligaziun da translatar leschas en dus idioms romontschs²⁰ – che tschels vegnan unfri, ei in mussament dil naufragi cun tschun idioms. L'Associaziun grischuna per la planisaziun locala, BVR, ha ediu treis grondas leschas da model per las vischnauncas. Dil cantun survegn quell'organisaziun raps per treis versiuns en tut. Fatga vegn ina tudestga, pli tard ina taliana, e per il romontsch ... duas versiuns tenor la lescha san buca vegnir pagadas, ed ina ... vul ins buc. Il resultat da quella dispetta han las vischnauncas da pagar car e bein, cun quei ch'ellas ston ussa translatar sin agen cuost:

MBauG88 (Musterbaugesetz)

MAbR91 (Musterabfallbewirtschaftungsreglement)

MER (Mustererschliessungsreglement)²¹

Ina fuorma per tut ils Romontschs ei pia necessaria ord las suandon-tas raschuns:

- Inaga per eliminar la malgiustia viers ils idioms pigns leu nua che sulettamein ils dus gronds vegnan risguardai.
- Lu per haver romontsch leu nua che mo il tudestg fuss l'alternativa.²²
- Ils Confederai capeschan buca pli quella atomisaziun d'in lungatg ch'ei gia aschi pigns²³, ed els ein era surstai dalla «toleranza» che la maioritad d'ina minoritad demuossa enviers sia atgna minoritad.

Ch'ins sa spargnar cun ina versiun empau cuosts, ei era buca d'emblidar.²⁴

Pertgei buca in idiom?

Ei fuss stau pusseivel d'eleger in idiom, denton tgeinin? Ils dus gronds havessen strusch cedi in a l'auter la honur, ed els sedifferenzieschan era linguisticamein il pli fetg ed ein consequentamein grevs da capir vicendeivlamein. Restai fussen il surmiran ed il sutsilvan. Deploablamein ha il sutsilvan negina tradiziun da scartira.²⁵ Sia ortografia fuss buca stada greva da capir per tschels. Lu il surmiran. El ei veramein centrals, ha fuormas e plaids ton dalla vart dil Rein sco dalla vart digl En. Sias fermas atgnadads ell'ortografia²⁶ e siu sistem pauc logic da scriver havessen pretendiu migliur ed adattaziuns a tschels idioms. Suenter quellas midadas havess el vesiu ora presapauc sco oz il rumantsch grischun. Quella migliur denton vulevan ils Surmirans buc, e cun eleger ina nova fuorma han ins saviu risguardar meglier las tschun variantas sco furnidras da material e da fuormas senza dar la preferentscha ad in idiom existent.

Datti difficultats da capir rg?

Strusch. Sch'ins cumpareglia ils differents dialects locals el Grischun, encorsch'ins che quels sedistinguan buca pli ch'in ton in da l'auter. Quei che maunca ei nosa disa d'udir ils dialects da tschellas valladas. Il rg sco fuorma da cumpromiss, intermediara, ei a mesa distanza dallas fuormas las pli allontanadas.

(7) rg. In auter onn vegnin nus a pudair viagiare a Cuira, nua che era ils novizs han la pussaivladad d'emprender da conuscher il linguatg rumantsch. A tut ils Rumantschs giavischain nus in cordial bainvegni ed a revair a Cuira.

ss. In auter onn vegnin nus a saver viagiare a Cuera, nua che era ils novizs han la pusseivladad d'emprender d'enconuscher il linguatg romantsch. A tut ils Romantschs giavischein nus in cordial beinvegni e sin seveser a Cuera.

Quei text muossa en ina moda clara che las differentas fuormas da scriver romantsch sedistinguan strusch da num.²⁷ Ton pli penibels e buca da giustificare ei perquei il fatg ch'ins publichescha las suandontas lingias el feigl uffizial dil cantun:

- (8) *Bundesbeschluss über Beitritt der Schweiz / von Bretton Woods*
 28ss. Conclus federal davart la partecipaz. dalla Svizra / Bretton
 Woods
 vall. Decisiun federala davart la partecip. da la Svizra / Bretton
 Woods
Volksinitiative «zur Rettung unserer Gewässer»
 ss. Iniziativa dil pievel «per il salvament da nossas auas»
 vall. Iniziativa dal pövel «pel salvamaint da nossas auas»
Fortpflanzungs- und Gentechnologie beim Menschen
 ss. Abusiv dalla tecnologia dalla multiplicaziun e dils gens tier il
 carstgaun
 vall. Adöver abüisiv da la tecnologia da la multiplicaziun e dals
 gens pro l'uman

Sper «differenzas enormas» eis ei aunc vegniu interpretau cheu da
 gust.²⁹ Il rg fuss segiramein buca staus pli grevs da capir, numnada-
 mein:

- rg. Artitgel en la constituziun davart la tecnologia
 da la multiplicaziun e dals gens.

Cumpletaus vegn il rodel d'absurditads entras la «risposta/resposta³⁰»
 ch'ei stada da dar ils 27 da settember a:

- (9) ss. Vuleis Vus consentir alla partecipaziun dil cantun Grischun
 alla cunvegnientscha intercantunala pertuccont contribuziuns
 allas universitads per ils onns 1993–1998 tenor conclus dil Cus-
 segl grond dils 22 da matg 1992?
 vall. Vulais Vus approvar la partecipaziun dal chantun Grischun
 a la cunvegna interchantunala concernent contribuziuns a las
 universitads pels ans 1993–1998 tenor la decisiun dal Grand Cus-
 segl dals 22 mai 1992?

Quels exempels demuossan claramain ch'ei settracta plitost da puntili,
 che da difficultads da capientscha, cunquei che la «differenza idioma-
 tica» demuossa plitost «variaziun denter ils idioms» pli che transparenta.
 La cardientscha absoluta en ils tschun idioms screts (ei savess era esser
 3 ni 10) ei en sesez nuot auter che la cumprova ch'ins ha buca capiu e
 capescha aunc oz buca la funcziun d'in lungatg en sias duas fuormas da

derasaziun, numnadamein per discuorer la fuorma locala dil vitg e per scriver mintgamai in standard per lungatg³¹ sco quei ch'ei dat mo in tudestg per tut las personas che discuoran tudestg.

Pertgei datti adversaris?

La scuidonza ei il pli vegl Grischun. Il favugn pretenda il medem dretg. Quei ei in factur. Animositads politicas e persunalas ein buca da snegar.³² Omissuads raschuns ein vergugnusas. El rg han tut ils idioms dad unfrir certas atgnadads, e quei ei certa glied, specialmein en Surselva, buca pronta da far. Nus seregurdein ch'els han era buca fatg quei en lur idiom enviers la Foppa p.ex. cun il sursilvan «da messa» e quel «da priedi».

In auter argument ei il diever dil rg. El ei vegnius duvraus leu, nua ch'il tudestg era da remplazzar. En emprema lingia eri acts officials, cedels da taglia, cedels da militar, cudisch da telefon, pia tut texts pauc emperneivels.³³ Ils idioms denton vegnan duvrai els camps pli bials dalla litteratura, da canzuns, da praulas. Aschia han ils idioms in avantatg psicologic. Era lur tradiziun, pia la disa che nus havein da scriver in idiom exista aunc buca tier il rg. Ch'ins emblidi denton buc: sco affon ston ins emprender exactamein tuttina da scriver in idiom sco quei ch'ins stuess emprender da scriver rg. Era il tudestg da scartira ei buca stimaus dapli. La davosa dumbraziun dil pievel pretenda che duas tiarzas dallas personas tudestgas sappien buca tudestg da scartira, mobein sulettamein dialect.

Rumantsch grischun hai jeu pia buca bugen³⁴ – jeu hai bugen persunas ed auter. Jeu drovel rg per scriver, legel texts en rg sco jeu legel era texts en autras fuormas. Rg ei semplamein la fuorma la pli semplia da scriver romontsch e per igl entir intschess romontsch e posseda la pli gronda gliesta da plaids ch'ins drova oz per scriver texts cumplicali e sempels. Discuorer discuorel jeu vinavon romontsch – da Lumbrein.

Annotaziuns

I sa tracta dad in referat ch'jau hai salvà en trais lieus da la Surselva ils onns 1992–93, la davosa giada a Flem. Perquai cuntogna il text la variaziun dialectala da questa vischnanca en cumparaziun cun autras vischnancas. Ins duai far il medem per si'atgna regiun e lura ves'ins fitg bain la variaziun da las furmas discurrendas e che mo ina ni schizunt nagina da quellas ha cuntanschì il status per la scrittira regiunala.

Sco tiposcrit da referat hai jau gî scrit en furma sursilvana; quai sa cunfa cun las directivas da la LR dals 1992 davart l'adiever dal rg, cf. annotaziun 22, punct 1. Las annotaziuns èn vegnidas agiuntadas per amplifitgar tschertas ponderaziuns e fissan stadas memia detagliadas per il referat avant in public maschadà.

- 1 Gia G. Cahannes vesa fitg cler questa differenza ch'è deplorablament crudada en l'emblidanza per far lieu ad ideas plitost abstrusas dad oz. El scriva 1924 en sia grammatica, p. 210: «En quei lungatg della casa e dil vitg nativ [G. C. definescha el sco: 'Lungatg per propi ei mo il lungatg de suns articulai'] se presenta agl affon il mund cun tut quei ch'ei lien. Quei lungatg daventa per el la patria spirtala, per la quala el lai encrescher stuend pli tard ir egl jester. Quei lungatg ha en mintga contrada ina color locala, igl ei il dialect plidaus d'in cert diember el raschioni da mintga di. In lungatg de scartira cumpeglia mintgamai il territori de plirs dialects parentai. Per raschuns praticas e culturalas ein ils lungatgs de scartira necessaris. Aschia ha il plaid stampau tut in auter esit, che sche mintgin less scriver en siu dialect. Mo en sesez ein e restan ils lungatgs de scartira tonaton pli u meins fatgs, ferton ch'ils dialects ein sefatgs sin via dil tuttafatg natirala.» [spaziunà en l'original]
- 2 Per [é, è, a] vegn scrit e; per tscherts suns unics dovr'ins enfin 4 segns grafics, p.ex. *tg* per [č] e *tsch* per [č] e che la differenza tranter *pischada* e *pischada* manca en ils texts.
- 3 Quai sa mussa eclatantamain entras il fatg ch'il sun [č] vegn scrit ina giada cun *tg* e l'autra giada cun *ch* e che sutsilvan *cineta* tuna tuttina sco sursilvan *chinetta*. Gia 1962 ha A. Schorta nagin plaschair da stuair scriver en las Annalas da la SRR, nr. 75, p. 101: «[...] Nus ans turpiain da dir in ün dicziunari scientific sco il Dicziunari rumantsch grischun: *alarm* engadinisch, *allarm* surselvisch, *brantina* engadinisch, *brentina* surselvisch, perche quattras mettain nus in evidenza nos particularissem grischun in ün möd chi nun ais adattà a svagliar incletta per noss problems».
- 4 I sa tracta da «2 Pakete Fleischkäse». D'uffants savevan nus leger rumantsch, dentant betg tudestg. Perquai avain nus legì il num dal catalog 'Vögele' [foğǽlə] tenor las reglas rumantschas, demussand qua tras ch'i sa tracta da convenziuns.
- 5 Ils suandants exempels èn tenor R. Billigmeier, Land und Volk der Rätoromanen, Frauenfeld, 1983, p. 315.
- 6 Malgrà grondas stentas existan variaziuns marcantas da scriver en Lumnezia, en la Foppa ed en la Cadi, spezialmain era en la conjugaziun dals verbs.
- 7 Patratgai co p.ex. Gieri Antoni Caviezel ubain Maria Cadruvi, dentant er autras persunas, legian mintgamai sursilvan standard da scrittira, tradeschan dentant fitg spert lur derivanza. Il Sutsilvan posseda en tscherts cas in summa nagina furma orala unificada, p.ex. per il scrit: *-ieu.* (*-ia*, *-eu*, *-ö*). En il puter exista gnanc in consens davart ina unica pronunzia normada nundir sia realisaziun concreta. Gian Paul Ganzoni scriva en sia *Grammatica ladina per il rumauntsch d'Engiadin'Ota* 1977, p. 13: «Nach der Erlernung der hier dargestellten 'Hochsprache' des Ladinischen wird es für den Nichtromanen nötig sein, sich der jeweiligen Lokalsprache anzupassen.»
- 8 Chapitschas e chapels pon ins remplazzar senza midar il chau.

- 9 Cunquei ch'ins legia pauc e strusch scriva rumantsch, na duess l'occupaziun cun problems grafics betg vegnir tschentada en il center da tuttas dumandas essenzialas dal rumantsch.
- 10 Oralmain n'exist'el betg; la lectura da sia furma scritta vegn considerada sco norma.
- 11 Tscherts auturs, conferenzas scolasticas u auturs da grammaticas e vocabularis han midà tenor lur gust la furma scritta dal sursilvan. La gasetta ha era ina tscherta forza normativa senz'esser legitimada spezialmain.
- 12 R. Vieli menziunescha spezialmain ch'ins haja magari risguardà furmas da la Foppa: *gievgia, sutga, curtgin, pasch, rascha* empè da *gievia, suppia, curtin, paisch, raischa*.
- 13 Il Dicziunari rumantsch grischun (DRG) è par excellence la demonstraiziun da la varietad aifer l'unitad rumantscha en il Grischun (betg utro e betg parziala!)
- 14 Cumbel e Degen dovran *agitg, Vrin vetgi*.
- 15 La finiziun fonetica è ina tscherta frida glottala ch'exista er en Tumleastga.
- 16 Crestomazia retorumantscha, tom 1, p. 175 ss.
- 17 La tschantscha dals vitgs vegn adina emprida en cuminanza e mai entras in scolast che sa reglas.
- 18 Cumpareglià cun il franzos ed englais èn las ortografias rumantschas simplas; sulettamain il puter pretenda ina pli gronda savida da lectura.
- 19 Auter ch'il sutsilvan n'è naging idiom democratic, tuts èn arbitrars e resguardan saja la furma dals blers saja quella cun la pli gronda reputaziun.
- 20 Questas ordinaziuns, 180.100, dateschan da 1975, dal temps senza alternativa unificada.
- 21 Questas leschas survegness la vischnanca en il meglier cas per rg, pudess adattar ellas davart il cuntegn e stampar directamain senza avair dapli custs.
- 22 La radunanza da delegads da la LR ha decidì 1992 il suandant:
1. «Ils idioms scrits regiunals: puter, surmiran, sursilvan, sutsilvan e vallader han il medem dretg conc. diever e tgira. Ils singuls vegnan duvrads mintgamai per texts (cudeschs, stampats, etc.) adressads be a la regiun respectiva.»
  2. «Il rumantsch grischun sco linguatg da punt e standard vegn duvrà per texts da tut gener che sa drizzan a l'entir territori rumantsch e per tuts cas, nua che sulettamain ina varianta vegn en dumonda e **nua ch'ins vul evitar ina varianta be tudestga** (grass=nov).»
- 23 Tut desperada m'ha ina dunna da l'Uffizi da turissem da Genevra dumandà l'atun 1993, sch'ella haja da scriver: *Beinvegni a nos parlamentararis, bainvgnü a noss parlamentararis, bainvegni a noss parlamentararis*. Ston vairamain tschels decider per nus e lura forsa cunter il rumantsch?
- 24 Ina cassa da Raiffeisen ha fatg translatar ses statuts en sursilvan ed ha pajà ca. 700.- frs. L'adattaziun linguistica per l'Engiadina custa anc inaga 300.- frs senza quintar ils custs supplementars da stampa per la segunda versiun ed anc senza ch'ins haja statuts per il Grischun central.
- 25 Fundà 1944, standardisà 1977. Pli baud scrivevan els sursilvan reformà.
- 26 Na pretender ch'jau explitgeschia las reglas ortograficas dal surmiran cun las finiziuns; *-n, -ng* e *-gn*. Era ils vocals èn pli cumplitgads en surmiran cun ils blers diftongs *ei, ou* empè da monoftongs.

- ²⁷ Bleras difficultads da chapientscha èn chaschunadas entras ina cumpetenzan rumantscha fitg mudesta dals Rumantschs. Terms specifics na chapiss ins er betg en ses agen idiom.
- ²⁸ Questas indicaziuns davart l'idiom èn pelvair necessarias, betg mo per il lectur normal, sch'ins considerescha las fermezzas ortograficas en tscherts texts da l'agen idiom (las gasettas dattan perditga ina enfin 2 giadas l'emna)!
- ²⁹ Grotesc è il fatg che la Societad retoromantscha accumpogna anc 1993 ils toms 106 e 107 da las Annalas sco a l'entschatta da la societad en il 19avel tschientaner cun ina brev en vallader e sursilvan e snega qua tras arrogantamain trais idioms. Spezialmain remartgabel èsi che las Annalas pretendan ch'ils abunents chapeschian ultra dals tschintg idioms dialects locals, texts vegls e scrittiras foneticas e renviescha mintgatant schizunt al DRG, in'ovra scientifica, entant ch'ins na crai betg ch'ils medems abunents chapeschian quest simpel text per rumantsch grischun!
- ³⁰ *Risposta* dattan ils Sursilvans, *risposta* ils Engiadinais ed ils Talians ensemen.
- ³¹ En la metafra dal sistem da notas faschain nus calligrafia da notas e manegiain dentant da cumponer ovras d'art, quai ch'è in grond sbagl.
- ³² Pareglia «Eine vierte Landessprache für die Themen der Jetztzeit» da Susanne Lilli Bräm en «Die Weltwoche» dils 29-7-1993, p. 19.
- ³³ En ils idioms fissan quests texts medemamain da pauca attracziun.
- ³⁴ Cumpareglia las emprimas lingias dal referat.

